

Több mint egy perc Örkény Istvánnal

Radnóti Zsuzsával beszélget Várnai Pál

Szombat. A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata, 24. (2012.), január, 26–28. o.

– Abból az alkalomból, hogy Örkény regénye, a Lágerek népe megjelent németül, az Élet és Irodalom részleteket közölt a német visszhangokból. Ugyancsak olvashattuk a fordító, Kornitzer László levélformában megírt utószavát, amelyben szemrehányást tesz az elhunyt írónak azért, hogy könyvében negatívan ábrázolja a hadifogolytábor zsidó munkaszolgálatosait. „Megkérdeztem Örkény István özvegyét, aki egyébként csodálatos dramaturg, s férje műveinek kiadója, hogy házasságuk során beszélgettek-e Örkénnyel ezekről a kérdéses részekről. Az özvegy megdöbbenve felelte, hogy sajnos soha nem beszéltek erről, sőt, ő maga is átsiklott e részek felett az újabb kiadások szerkesztése alkalmából.”

Kérhetem, hogy mondjon erről pár szót?

Valóban, valami hasonlót mondhattam hirtelenjében, ott a telefonban, de ez most jó alkalom, hogy pontosítsam: a könyv teljes kontextusában olvasva ezt a nehezményezett fejezetet, se én, se senki eddig nem talált kivetnivalót ezekben a mondatokban, se szűk baráti körben, se nyilvánosan, se a mostani kiadásoknál, se annakidején. (Sőt, amennyire ismerem a jelen német kiadás kritikai visszhangját, még ott se érezték bántónak ezeket a szövegeket, sőt néhány recenzens még vitatkozott is Kornitzer László véleményével.) Hozzá kell tennem, hogy az a világ más világ volt. Mindnyájan úgy szocializálódtunk a rendszerváltás előtti időkben, hogy környezetünkben ez nem volt kérdés, se téma, hogy ki milyen származású. Ilyen értelemben az egy természetes és tiszta világ volt.

És ezekről a dolgokról mi valóban soha nem beszélgettünk. Számára a zsidóság nem volt téma. A piaristáknál nevelkedett és a családjában is úgy tudom, erről nem esett szó. Teljesen kiegyensúlyozott identitása volt, nem érdekelte, hogy ki milyen származású. Ő magát magyarnak és világpolgárnak érezte. Természetesen voltak gondjaink, problémáink, politikaiak és egzisztenciálisak, de semmiféle zsidósággal kapcsolatos konfliktusára nem emlékszem. Máshol voltak a hangsúlyok.

– Káldor György, Örkény munkaszolgálatos társa 1947-ben írott levelében nem lát okot a „riadalomra... ez nem zsidó kérdés,” írja. 1946-ban Örkény sem látott okot arra, hogy elrejtse benyomását zsidó fogolytársainak egy részéről, hiszen másokról is írt erős mondatokat, és akkor egy új világ volt születőben. A mai helyzetben bizonyára óvatosabban fogalmazna. S talán a zsidó identitás is erősebb lenne benne.

Ha veszélyérzetet tapasztal, bizonyára felébredt volna benne a szolidaritás érzése. Amikor az a vadállat Murányi alezredes őt a munkaszolgálatos élete első napján azonnal kiköttette, akkor persze kénytelen volt szembesülni a származásával. A hadifogságban viszont ez már ismét kevésbé foglalkoztatta. Ott már nem zsidó munkaszolgálatos pária volt, hanem egyszerű hadifogoly pária a többiekkel együtt.

– *Örkény több ízben kinyilvánította, hogy élete legmeghatározóbb élménye volt a háború, ez a „sűrített lét”, amely megváltoztatta a világról való gondolkodását.*

Sokszor írt a háborúról, amely élete alaptémája volt és többször hangoztatta, hogy a fogságból demokratikus, szolidáris lényként jött vissza. Soha nem érezte magát különbnek másoknál.

– *Térjünk át Örkény Egyperceseire. Tandori Dezső valami olyat ír, hogy Örkény után nem lehet egyperceseket írni. Ezekben a groteszk írásokban minden a feje tetején áll, normális helyzetek egy kis csavarral képtelenségbe fordulnak, s ezt természetesként fogadjuk el. Ha valaki meg akar tudni valamit az akkori időkről, a kor közérzetéről Örkény egyperceseit kell olvasnia. Remek humora, akasztófahumora, iróniája volt, szeretett játszani, sokat húzták egymást barátaival. Mennyire korhoz kötöttek az egypercesek, aktuálisak-e még? Mennyire kelet-európaiak?*

Számomra az egyik legfontosabb, hogy ez mélységesen közép-európai hangvétel és műfaj, tükröződik bennük az a szörnyűséges történelem, amely osztályrészül jutott ezeknek az országoknak, s amit csak fekete humorral, iróniával és valami különös filozófiával lehet elviselni. Itt egyszerre jelentkezik a dolgoknak a színe és a fonákja. Az ő igazán jelentős egypercesei az élet alaphelyzeteit mondják el, amelyek emberi, társadalmi vagy nemzetkarakterológiai jelleget mutatnak s ezáltal a mához is szólnak.

Hadd említsem meg szellemes szójátékát, a magyarni ige ragozását: én magyarok, te magyarsz, ő magyarik. Az irónia ma még hatványozottabban jelenik meg.

Jó, hogy rákérdezett, mert elfelejtettem volna mondani. Amikor az elmúlt könyvhéten az egri szélsőségesek egy csoportja megfenyegette az eseményt megnyitó Esterházy Pétert, akkor többek között egy olyan mondat is felbosszantotta őket, amelyet Esterházy egyik írásában egy egyperces novellából idézett

– *Örkény drámáival lett igazán ismert és elismert a világban. A legtöbbet játszott darabjában, a Tótékban is visszatérő téma a háború.*

És egy nagyon fontos nemzetkarakterológia is hangsúlyos benne. Mégpedig az, hogy a magyarok sokáig türelmesek, sőt szervilisek is. Különösen, ha ennek van valami mély és igazán fontos célja. Sokáig hagyják, hogy fát vágjanak a hátukon, de eljön egy pillanat, amikor felrobban a világ. Számomra ez a Tóték legszebb és ma is nagyon időszerű gondolata.

– *Örkénynek több ízben volt konfliktusa a rendszerrel. Az egyik a Pisti a vérzivatarban című darabjával kapcsolatos, amelyik többször és sokáig volt betiltva. Miért félt a rendszer ennire ettől a drámától?*

Valóban, tíz évig nem kerülhetett színre, mert a darab ideológiája és filozófiája nem fért bele abba a szűkre szabott, leegyszerűsített világba, amit akkor sulykoltak az emberekbe. Merész

megvilágításban volt szó 56-ról, és több jelenete olyan neuralgikus pontokról beszélt, amelyek irritálták a hatalmat. Egy belső jelentésben például azt rótták a darab szemére, hogy azt sugallja: „úgy látszik, a magyarok mindent túlélnek, még a szocializmust is.” Egy másik, idejét messze megelőző és provokáló gondolat a Duna-parti kivégzési jelenetben található, amelyben az áldozatokból hóhérok és a hóhérokból áldozatok lehetnek. Ez mindig eszembe jut, amikor összeszorult szívvel elhajtok Pauer Gyula áldozati emlékműve, a Duna-parti cipők mellett.

– Milyen érzés ennek a kivételes hagyatéknak a gondozója lenni?

Csodálatosan sűríti az ember életenergiáit. Én különben sohasem kezdeményezek, mindig igyekszem a háttérben maradni, de ha kérnek, akkor nagy örömmel segítek. Remélem, erre többször lesz alkalmam, mert 2012-ben lesz születésének századik évfordulója.

Örkény István a magyar abszurd dráma kiemelkedő képviselője. Olyan kortársai voltak kelet-európában, mint Mrożek, Różewicz, Havel. Nem titok, hogy a magyar színház mindig elmaradt egy lépéssel más kelet-európai színházak mögül. A cseheknek volt egy Karel Čapekjük, a lengyeleknek egy Witkiewiczük, míg a magyarok inkább a vígjátékokkal jeleskedtek. Miben látja ön, mint színházi szakember ennek az okát?

Ez egyszerre társadalomfejlődési és gazdasági probléma. Ahol egy társadalomban a kultúrára mindig kevés pénz jut – s ez érvényes még a kultúrában és tudományban oly ragyogó századfordulóra is, egy bizonyos elmaradottság törvényszerű. De szeretném, ha bekerülne az interjúba, hogy a múlt századforduló idején szerintem a magyar életnek egyedülállóan csodálatos zsidó szellemisége és korszakos zsidó szellemei voltak, a világhírű társadalomtudósoktól és Nobel-díjas fizikusoktól kezdve a fotóművészekig, filmrendezőig, építészekig, írókig és Róth Miksáig. Még ma sem tudjuk igazán felmérni, hogy mit köszönhet a magyar kultúra- és tudománytörténet annak, hogy a polgárosodott zsidóság teljes mértékig és teljes szellemi fegyverzetében asszimilálódott a magyar társadalomba.

Ami a színházat illeti, az még Budapest világvárossá válása és a magyar polgárság viharos gyorsaságú fejlődése idején is nagyon be volt szorítva, szűk határok között mozoghatott, és nem mert a kísérletezésnek, a korszerű műveknek és stílusoknak teret adni. Ennek egyik ékes példája, hogy az általam nagyra becsült Jób Dániel, a Vígszínház legendás igazgatója azzal adta vissza Füst Milánnak a IV. Henrik király című remekművét, hogy „nem e világból való munka” és a polgári értelem tanácstalanul áll előtte. Kicsi volt a felvevő piac, kevés volt a pénz, s így szűkek voltak a határok és a lehetőségek.

– Utoljára arról kérdezném, hogy merre halad a mai magyar színház? Tényleg annyira rossz, min azt a kritika állítja? S ha valóban nem éri el a korszellemet, akkor ez a politika bűne, amely népszerűségegre törekszik, szórakoztatni kíván? Paradoxként hangzik, de néha a diktatúrák is hajlamosak támogatni a kultúrát.

Igen, a Kádár-rendszer alatt sokkal jelentősebb volt a színház, mert olyan dolgokról beszélhetett, amiről a köznapi életben nem lehetett. De persze, valóban a magyar színház soha

nem volt olyan jelentős és nagyszabású, mint a román, a lengyel, esetenként a cseh. Szerencsére azonban lényege hasonló szellemű volt és maradt, mint nagyhírű szomszédaié: teljes és tiszta liberalizmus és szabadság uralja. Legalább is így volt az elmúlt húsz évben. Még rendez a nagyszerű Alföldi Róbert. De ha visszafogják, akkor majd olyan színházak születnek, mint az egyik kisvárosban meghirdetett „remény színháza” vagy egy másik, a „család színháza”. Ezekkel a szlogenekkel nem lehet mit kezdeni. Persze kell az ún. népszerű, szórakoztató, kellemes színház. De az igazi jelentős művészet valamilyen módon mindig provokatív, lázadó, újat mond el a világról, olyat, amit eddig nem tudtunk, nem sejtettünk, és amivel eddig még nem szembesültünk. Ezt a szellemet akarják kalodába zárni? A helyzet azonban még kedvezőbb a filmgyártásénál.

– A film egyre veszít a népszerűségéből, kevesebben járnak moziba, de mit jósol a színháznak?

Most a kultúra eljelentéktelenedésének vagyunk a tanúi. Majdnem mindenütt a megnyugtató szórakoztatás a kívánt cél. Mégis, összes kétségeim ellenére reménykedem, mivel a zenén és a táncon kívül a színház az egyetlen műfaj, amelyben ember az emberrel találkozik. Lehet millióféle új technika, de nem tűntetheti el ezt a fontos, emberközeli művészetet. Most hadd hozzak erre egy személyes példát; mint például Mácsai Pál Örkény István szövegeiből összeállított önálló estje, az *Azt meséld el Pista*, amely már több száz előadást ért meg.

Pisti volt a vérivatarban, Pisti az, aki mesél és Pisti volt az életben is Örkény István.